

OORLOG EN TERPENTIJN

STEFAN HERTMANS

- Ruimte* (roman, 1981)
Ademzuil (poëzie, 1984)
Melksteen (poëzie, 1986)
Gestolde wolken (proza, 1987)
Zoutsneeuw Elegieën (poëzie, 1987)
Bezoeken (poëzie, 1988)
Oorverdovende steen. Essays over literatuur (essays, 1988)
De grenzen van woestijnen (proza, 1989)
Sneeuwdoosjes (essays, 1989)
Het narrenschip (poëzie, 1990)
Verwensingen (poëzie, 1991)
Kopnaad (theater, 1992)
Muziek voor de overtocht (poëzie, 1994)
Naar Merelbeke (roman, 1994)
Fuga's en pimpelmezen. Over actualiteit, kunst en kritiek (essays, 1995)
Francesco's paradox (poëzie, 1995)
Annunciaties (poëzie, 1997)
Steden. Verhalen onderweg (proza, 1998)
Het bedenkelijke. Over het obscene in de cultuur (1999)
Waarover men niet spreken kan: elementen voor een agogiek van de kunst (essays, 1999)
Goya als hond (poëzie, 1999)
Mind the gap (theater, 2000)
Café Aurora. Essays bij het werk van kunstenaar Jan Vanriet (2000)
Als op de eerste dag. Roman in verhalen (roman, 2001)
Het putje van Milete (essays, 2002)
Engel van de metamorfose. Over het werk van Jan Fabre (2002)
Vuurwerk zei ze (poëzie, 2003)
Harder dan sneeuw (roman, 2004)
Kaneelvingers (poëzie, 2005)
Jullie die weten (libretto, 2005)
Muziek voor de overtocht. Gedichten 1975-2005 (poëzie, 2006)
Het zwijgen van de tragedie (essays, 2007)
Het verborgen weefsel (roman, 2008)
De val van vrije dagen (poëzie, 2010)
De mobilisatie van Arcadia (essays, 2011)

Stefan Hertmans

Oorlog en terpentijn

ROMAN

2013

DE BEZIGE BIJ
AMSTERDAM

Copyright afb. op p. 72 (portret van Jan Benoit door Jan Van Beers)
© Lukas – Art in Flanders vzw
De meeste andere afbeeldingen komen uit het archief van de auteur.
Zij zijn voor zover mogelijk opgenomen in overleg met de recht-
hebbers; wie verder rechten kan doen gelden wordt
verzocht contact op te nemen met de uitgeverij.

Copyright © 2013 Stefan Hertmans
Omslagontwerp Brigitte Slangen
Omslagillustratie Stephan Vanfleteren
Foto auteur Michiel Hendryckx
Vormgeving binnenwerk Adriaan de Jonge
Druk Koninklijke Wöhrmann, Zutphen
ISBN 978 90 234 7671 9
NUR 301

www.stefanhertmans.be
www.debezigebij.nl

Voor mijn vader

Het is alsof de dagen, als engelen in goud
en blauw, onvatbaar boven de cirkelgang van
de vernietiging staan.

E.M. Remarque

I

De verste herinnering die ik aan mijn grootvader heb, is die aan het strand van Oostende – een man van zesenzestig, keurig in het nachtblauwe pak, heeft met de blauwe strandschep van zijn kleinzoon een ondiepe put gegraven waarvan hij de opgeworpen rand heeft afgeplat, zodat hij en zijn vrouw daar enigszins gerieflijk kunnen gaan zitten. Het walletje achter hen heeft hij wat opgehoogd, zodat ze zich beschut weten tegen de aflandige augustuswind, die onder hoge nevelslierten op de terugtrekkende lijn van de golven aanwaait. Ze hebben hun schoenen en sokken uitgedaan en zitten licht met hun tenen bewegend te genieten van de koelte van het dieper liggende, vochtige zand – een voor mij als zesjarig kind ongewoon frivool lijkende daad van deze twee eeuwig in het zwart, grijs of donkerblauw geklede mensen. Mijn grootvader houdt ondanks de warmte en het strand zijn zwarte borsalino op zijn bijna kale hoofd, hij heeft zijn smetteloze witte overhemd aan en draagt zoals altijd zijn zwarte strik, die groot is, groter dan strikken normaal gesproken zijn, en die bovendien twee afhangende stroken heeft, zodat het er van een afstand uitziet alsof hij rond zijn nek het silhouet heeft geknoopt van een zwarte engel die zijn vleugels spreidt. Mijn moeder naaide deze merkwaardige strikken volgens zijn aanwijzingen, ik heb hem zijn hele lange leven niet anders gekend dan met een dergelijke zwarte strik met slippers als van een pandjesjas; er moeten er tientallen zijn geweest, er ligt er hier ergens een tussen mijn boeken, relict van een verre, verloren tijd.

Zijn colbertje heeft hij na een halfuur dan toch uitgetrokken, daarna heeft hij zijn gouden manchetknopen verwijderd en ze

in de linkerzak gestopt, vervolgens heeft hij zelfs zijn hemdsmouwen opgerold, beter gezegd zorgvuldig tweemaal omgeslagen tot juist onder de elleboog, elke slag even breed als de gesteven manchet, en nu zit hij met dat keurig gevouwen jasje, waarvan de zijden voering glimt in het middaglicht, over zijn linkerarm gedrapeerd alsof hij poseert voor een impressionistisch portret. Zijn blik lijkt zich te verliezen in het verre gewemel van mensen, de gilletjes slakende, elkaar nat spattende kinderen, de roepende en lachende dagjesmensen die achter elkaar aan zitten als waren ze zelf weer kinderen. Wat hij ziet is zoiets als een bewegend schilderij van James Ensor, hoewel hij een hekel heeft aan het werk van deze godslasterende Oostendenaar met de Engelse naam. Een 'klakpotter' is Ensor, en *klakpotter* is, naast *klepsjjezen* en *kroelkesvolk*, wel het grootste verwijt dat hij iemand kan maken. Klakpotters zijn het, de schilders van vandaag de dag; ze hebben geen benul meer van *fijnschilderen*, van alle subtiele aspecten van de vroegere, edele schildersstiel. Ze rommelen maar wat aan, respecteren de wetten van de anatomie niet meer, weten niet eens hoe ze een glacis moeten leggen, mengen nooit meer zelf hun verf, gebruiken terpentijn alsof het water is, hebben geen weet van de geheimen van eigenhandig fijngestampt pigment, van fijne lijnolie of het aanblazen van siccatief – geen wonder dat er geen grote schilders meer bestaan.

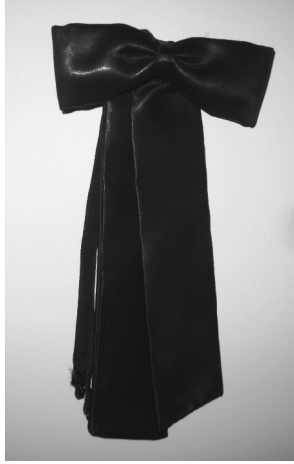
De wind wordt wat killer, hij haalt zijn manchetknopen weer uit zijn jaszak, rolt zijn hemdsmouwen af, knoopt het overhemd keurig dicht, trekt zijn jasje aan en helpt zijn vrouw haar zwartkanten mantilla zorgzaam over haar schouders en over de glanzende wrong in haar donkergrijze haren te draperen. Kom, Gabrielle, zegt hij, en ze staan op, nemen hun schoenen in de hand, beginnen een beetje moeizaam aan de klim naar de promenade, hij met zijn broek nog een vijftiental centimeters opgestroopt, zij met haar zwarte kousen in haar schoenen gepropt, zodat ik de vier witte kuiten onder de donkere torso's traag en gelijkmatig zie bewegen boven het zand. Ze wandelen in de

richting van de arduinen trap waarover ze de dijk op kunnen klimmen. Daar zullen ze op het dichtstbijzijnde bankje gaan zitten, hun voeten langdurig afkloppen en schoonwrijven, hun zwarte sokken over hun albasten voeten trekken, hun schoenen dichtmaken met wat men in die tijd nog 'rijgkoorden' noemde in plaats van veters.

Zelf ben ik, nadat mijn gangenstelsel met de grote stenen knickers was ingestort – mijn gekoesterde *bonketten* –, rillend op mijn moeder toegelopen. De zee komt weer op, zegt ze, terwijl ze me warm wrijft en de eerste stapelwolken boven de duinen achter ons verschijnen. De wind schuiert de duinkoppen; het is alsof hij hun duinharen in de war blaast en grote zandkleurige dieren zich schrap zetten tegen de avond die komen gaat.

Mijn grootvader heeft zijn glanzende wandelstok van gevernist olmenhout al in de hand, hij staat licht ongeduldig te wachten tot wij allen weer op de promenade aankomen. Dan loopt hij voorop; hij is niet groot, een meter achtenzestig hoor ik hem vaak zelf zeggen, maar waar hij komt gaan de mensen opzij. Het hoofd rechtop, zijn zwartglimmende hoge schoenen onberispelijk, zijn broek in de scherpe vouw, zijn zwijgzame vrouw aan zijn arm en zijn wandelstok in de andere hand – zo loopt hij enigszins ongeduldig voor ons uit, kijkt zo nu en dan om en roept ons toe dat we de trein gaan missen als we zo blijven slenteren. Hij loopt als een militair in ruste, dat wil zeggen niet lomp op zijn hielen bonkend, maar altijd eerst met de bal van de voet neerkomend, zo hoort het ook, sinds meer dan een halve eeuw. Dan verdwijnt hij op een of andere manier uit het zicht van mijn herinnering, en voel ik mij, overmand door de plots oplichtende helderheid van dit tafereel van zo lang geleden, zo moe dat ik ter plekke in slaap zou kunnen vallen.

*

Zonder enige overgang is het volgende beeld dat ik van hem heb dat van een stil huilende man – hij zit aan het kleine tafeltje waaraan hij schilderde en schreef, gekleed in zijn grijze kiel, zijn zwarte hoed op zijn hoofd. Het gele ochtendlicht valt door het kleine, wingerdomgroeide raam; in zijn handen houdt hij een van de vele reproducties die hij geregeld uit kunstboeken scheurde, en die hij gebruikte bij het maken van kopieën (hij prikte de reproductie op een plankje dat hij met twee houten pennen aan het schilderspalet vastklikte); hij houdt de afbeelding in zijn handen, ik kan niet zien wat het is, maar ik zie dat er tranen over zijn wangen lopen en dat hij in stilte iets prevelt. Ik ben de drie treden naar zijn opkamertje opgelopen om hem te vertellen dat ik het skelet van een rat heb opgedolven; nu trek ik me snel en stil terug, mijn stappen worden gedempt door het tapijt op de treden, ik sluit zijn deur weer, maar later, wanneer hij beneden koffiedrinkt, sluip ik naar boven en vind de afbeelding op zijn tafel: het is het schilderij van een naakte vrouw, die met haar rug naar de kijker ligt, een slanke vrouw met donkere haren, ze ligt op een soort sofa of bed voor een rode voorhang,

haar vredig mijmerende gezicht is te zien in een spiegel die haar wordt voorgehouden door een cupido met een blauw lint over zijn schouder; prominent zijn haar slanke naakte rug en ronde billen. Dan verplaatst mijn blik zich naar de frêle schouders, de fijn krullende haartjes in haar hals, dan weer naar de haast obscene naar de kijker toegekeerde derrière; geschrokken leg ik de afbeelding neer, ik loop naar beneden, daar is mijn grootvader in de keuken. Hij staat bij mijn moeder en zingt voor haar een liedje in het Frans, dat hij zich herinnert uit de oorlog.

*

Mijn kinderjaren zijn overwoekerd geweest door zijn verhalen over de Eerste Wereldoorlog, steeds maar weer de oorlog: vage heldendaden in moddervlaktes onder een regen van bommen, knetterende geweschoten, in het duister schreeuwende schimmen, in het Frans gebrulde bevelen, dat alles met groot gevoel voor vertoon uitgebeeld vanuit zijn schommelstoel – verder was er steeds weer prikkeldraad, er vlogen shrapnels om onze oren, mitraillettes knetterden, lichtkogels beschreven een hoge boog langs het donkere uitspannel, mortieren en houwitsers vuurden, duizend bommen en granaten, terwijl de van hun thee nippende tantes beaat zaten te knikken en ikzelf niet veel meer onthield dan dat mijn grootvader een held moest zijn geweest in tijden die even ver van me aflagen als de middeleeuwen waarover ik hoorde vertellen op school. Nu ja, een held was hij toch al, hij die me schermles gaf, mijn zakmes sleep, me wolken leerde tekenen door zachtjes met een gometje te gaan vegen in vormen die je eerst had aangebracht met een stukje verbrand hout uit de haard, of hoe je de ontelbare blaadjes van een boom moet weergeven zonder ze daadwerkelijk allemaal te tekenen – het ware geheim van de kunst, zoals hij zei.

Verhalen waren er om te vergeten, want ze kwamen telkens toch terug, ook de vreemdste verhalen over kunst en kunste-

naars. Dat de oude Beethoven zo geobsedeerd aan zijn negende symfonie werkte omdat hij doof was, wist ik al, maar daar kwam op een dag de ontstellende informatie bij dat hij zelfs de moeite niet nam om behoorlijk de wc op te zoeken wanneer hij aan het werk was, en dus maar 'zijn gevoeg deed naast zijn piano', waardoor – ik citeer – 'hij dat schoon lied over alle mensen die broeders worden, zat te componeren naast een hoop mest'. Ik stelde me de grote potdove componist dus voor, gezeten in een Weens interieur met goudkleurige kapitelen, met zijn weelderige pruik, slobkousen en galoches, naast een piramidevormige, metershoge hoop uitwerpselen, en telkens wanneer het wondermooie adagio uit de *Pastorale* weerklonk op een van die saaie lange zondagmiddagen en mijn ouders en grootouders op de met bloemmotieven getooide bruine sofa zaten te knikkebollen achter de radio, zag ik een berg stront naast een glanzend gelakt spinet, terwijl de koekoek uit het Wienerwald tussen de houtblazers en violen riep en mijn grootvader de ogen stijf gesloten hield: zijn eerbied voor het romantisch genie, waarin hij heilig geloofde, liet hem niet toe op zulke ogenblikken de alledaagseheid van zijn huisgenoten onder ogen te zien. Pas vele jaren later heb ik beseft dat hijzelf ongeveer anderhalf jaar daadwerkelijk naast een hoop mest had geleefd – in de ellendige loopgraven, waar je, zodra je je hoofd boven de rand uitstak om elders je gevoeg te doen, werd afgestraft met een kogel door je kop. Wat hij wou vergeten, kwam aldus terug in flarden van verhalen, in absurde details, en of ze nu over hel of hemel gingen, het was met dit soort flarden en details dat ik aan het puzzelen moest gaan om iets te begrijpen van wat zich een leven lang in hem had afgespeeld: de strijd tussen het verhevene, waar hij naar snakte, en de herinnering aan dood en verderf, die hem in de greep bleef houden.

*

Thuis droeg mijn grootvader steevast zogenaamde *kieltjes*, altijd eendere witte of lichtgrijze korte stofjassen met de lengte van een ouderwetse kamerjas, boven zijn witte overhemd met strik. Hoezeer mijn moeder en haar moeder die katoenen oude kieltjes, die hij met enige zwier wist te dragen, ook wasten en afkookten, ze bleven vol bonte vlekken zitten: verspreide vege olievert in alle kleuren van de regenboog, vingerafdrukken kris-kras door elkaar, een compositie van achteloze, intrigerende vege, grillige graffiti als restanten van het echte werk.

Dat echte werk, dat hij sinds zijn vroegtijdige pensionering wegens oorlogsinvaliditeit ongestoord kon uitoefenen vanaf zijn vijfenveertigste levensjaar, was het schilderen voor zijn plezier. De kleine opkamer waar hij dag in dag uit voor het kleine raam stond, rook naar lijnolie, terpentijn, lijnwaad, olievert. Ja, zelfs de geur van de grote, met een mes op formaat gesneden stukken vlakgom was bespeurbaar in de onnavolgbare mengeling die zijn sfeer uitmaakte, de glans van eindeloze stille uren die hij doorbracht met het ijverig en vruchteloos navolgen van de groten. Hij was een virtuoos kopiist, die alle geheimen van oude materialen en preparaten kende die door de schilders sinds de renaissance werden gebruikt en doorgegeven. Na de oorlogsjaren had hij in zijn geboortestad avondlessen tekenen en schilderen gevolgd, hoezeer zijn vader zaliger, de schilder van fresco's in kerken en kapellen, hem dat ook had afgeraden. Hoewel hij in die tijd nog zware handenarbeid moest verrichten, zette hij door, en tegen de tijd dat hij de normale huwbare leeftijd ongeveer achter zich had, was hij in het bezit van een 'getuigschrift van bekwaamheid betreffende het fijnschilderen en tekenen volgens de anatomie'.

Vanuit zijn raam kon hij een bocht van de Nederschelde zien, de weiden met de trage koeien, de diepliggende binnenaken die voorbijtuften in de ochtend, de hoog liggende, sneller varende lege schepen die de stad verlieten tegen de avond. Talloze keren heeft hij dat uitzicht geschilderd, telkens met wisselend licht en

andere tinten, een ander moment van de dag, een ander seizoen, een andere stemming. Elk blaadje van de rode wingerd schilderde hij naar de natuur – blijkbaar wilde de kunst dan toch soms uitzonderingen op haar hoge wet van de illusie –, en wanneer hij een detail van Titiaan of Rubens kopieerde, wist hij zich geoefend in geduld, in trefzeker schetsen met houtskool of grafiet, in de geheimen bij het mengen van kleuren, het verdunnen van pigmenten, het net lang genoeg laten rusten van een eerste laag om er een tweede laag op aan te brengen, die de indruk van diepte en transparantie moest oproepen – een tweede van de vele grote geheimen van de kunst.

Zijn grote passie lag in boomkruinen, wolken en geplooides stoffen. In deze vormloze vormen kon hij zich laten gaan, wegdromen in een wereld van licht en donker, in olieverf gestolde wolken, *chiaroscuro*, een wereld waar de mensen zich niet aan hem opdrongen, want er was iets – het was moeilijk uit te maken wat – dat gebroken was in hem. Een schichtigheid mengde zich steevast door zijn hartelijkheid, alsof hij voortdurend bang was dat men te dichtbij zou komen omdat hij te vriendelijk was geweest. Tegelijk leefde hij van een soort hogere, edeler vorm van vriendelijke argeloosheid, en die naïviteit vormde de kern van zijn opgewekt humeur. Zijn huwelijk met Gabrielle was wolkeloos voor wie niet beter wist. Vergroeid met elkaar als twee oude bomen die decennia door elkaars kruinen heen hebben moeten groeien omwille van het schaars bevochten licht, leefden ze hun eenvoudige dagen, alleen doorbroken door de frivolous aandoende vrolijkheid van hun dochter, hun enig kind. De dagen verdwenen in de plooiën van de verstrooide tijd. Hij schilderde.

De opkamer die als atelier dienstdeed, met de drie trapjes-op vanaf de kleine overloop, was ook hun slaapkamer; het is onwaarschijnlijk hoe vanzelfsprekend mensen het vroeger vonden over weinig ruimte te beschikken. Achter zijn werktafeltje

stond het bed langs de muur, zodat zijn vrouw steeds tegen de wand kon aanleunen in haar slaap, want ze sliep ver van hem in het nochtans smalle bed. Plooien en wolken; boomkruinen en water. Het beste van zijn uitgesproken traditionele werk bevatte telkens een paar vormloze vlekken, vreemde abstracte massa's die hij zelf beschouwde als getrouwheid aan de natuur, als het schilderen naar het model dat God voor zijn ogen ontvouwde en dat hij moest openplooien in het acribische geduld van zijn dagelijkse werk als nederige kopiïst. Maar het was ook de tol die hij trouw betaalde als een vorm van rouw voor het vroegtijdig verlies van zijn vader, de nederige kerkenschilder Franciscus.

*

Meer dan dertig jaar heb ik de schriften, waarin hij zorgvuldig, in zijn weergaloze vooroorlogse handschrift, zijn herinneringen had neergeschreven, bewaard en gesloten gehouden; hij heeft ze me gegeven enkele maanden voor zijn dood in 1981. Hij was toen negentig jaar. Hij was geboren in 1891, zijn leven leek niet meer geweest te zijn dan het over elkaar heen springen van twee cijfers in een jaartal. Tussen die twee jaartallen lagen twee oorlogen, rampzalige massaslachtingen, de meest hardvochtige eeuw uit de hele mensengeschiedenis, het ontstaan en de neergang van de moderne kunst, de wereldwijde expansie van de motorenindustrie, de Koude Oorlog, de opkomst en de neergang van de grote ideologieën, de uitvinding van bakeliet, telefoon en saxofoon, de industrialisering, de filmindustrie, het plastic, de jazz, de vliegtuigindustrie, de landing op de maan, het uitsterven van talloze diersoorten, de eerste grote ecologische rampen, de ontwikkeling van penicilline en antibiotica, mei '68, het eerste Rapport van de Club van Rome, de popmuziek, de uitvinding van de pil, de vrouwenemancipatie, de opkomst van de televisie, van de eerste computers – en zijn lange

leven als vergeten oorlogsheld. Het is het leven dat hij me vroeg te beschrijven door me die cahiers toe te vertrouwen. Een leven dat bijna een eeuw omspant en dat begon op een andere planeet. Een planeet van dorpen, veldwegen, paardenkoetsen, gaslampen, wasteilen, bidprentjes, oude wandkasten, een tijd waarin vrouwen bejaard waren op hun veertigste, een tijd van almachtige pastoors die naar sigaren en ongewassen ondergoed roken, van weerspannige burgermeisjes in nonnenkloosters, een tijd van grootseminaries, bisschoppelijke en keizerlijke verordeningen, een tijd die aan zijn lange doodstrijd begon toen de kleine groezelige Serviër Gavrilo Princip in 1914 met een niet eens zo welgemikt schot de schone illusie van het oude Europa aan flarden schoot en daarmee aanleiding gaf tot de catastrofe die ook hem, mijn kleine blauwogige grootvader, zou treffen en zijn leven voorgoed zou beheersen.

*

Ik had me voorgenomen dat ik zijn memoires pas zou gaan lezen wanneer ik er ten volle de tijd voor had, ervan uitgaande dat de lectuur ervan me zo zou overweldigen dat ik meteen zijn levensverhaal zou willen schrijven, dat ik met andere woorden vrij zou moeten zijn, niets meer omhanden moest hebben dan dit, om hem ten dienste te staan. Maar de jaren gleden voorbij, en de dagen naderden waarin er, omwille van de onvermijdelijke honderdjarige herdenking van het rampjaar 1914, een stortvloed aan boeken zou gaan verschijnen die aan de schier onoverzichtelijke berg reeds bestaand historisch materiaal nog een dam van boeken zou toevoegen, boeken even talloos als de zandzakken in de IJzervlakte, ijverig gedocumenteerde, historische, verzonnen romans en verhalen, terwijl ik, die over het privilege van zijn memoires beschikte, deze schriften angstvallig gesloten hield, zelfs de eerste bladzijde niet durfde op te slaan, wetend dat dit mijn afrekening zou worden met een stuk van

mijn eigen kinderjaren, een verhaal dat, als ik er geen spoed achter zette, zou verschijnen op het ogenblik dat de lezer zich geeuwend zou afkeren van weer een boek over die vervloekte *Groote Oorlog*. Ik hield de schriften gesloten, ondanks het feit dat ik wist dat ze, aangezien het om een uitzonderlijk goed gedocumenteerd verslag gaat, thuishoren in het archief van de Eerste Wereldoorlog – dat ik met andere woorden met mijn schandelijke indolentie ook nog een sprekende getuigenis uit de eerste hand achterhield, die openbaar domein had moeten zijn. Daardoor kwam er ook nog een soort faalangst over me, die me nog verder blokkeerde. En toen ik me een aantal van zijn verhalen voor de geest riep zoals ik ze hem vroeger had horen vertellen en ik van vele dingen pas op dat moment de ware toedracht en achtergrond begon te begrijpen, overviel me een gevoel van machteloosheid en schuld. Weer verspeelde ik kostbare jaren, bleef ijverig met talloze andere zaken bezig en liep met een boog om de schriften heen, deze geduldig zwigende getuigen waarin zijn zorgvuldige, sierlijke, vooroorlogse handschrift lag opgeslagen als in een nederig schrijn.

*

In die jaren van uitstel en verdrongen schuldgevoel kwam er echter iets aan het licht, dat de kwestie alleen nog maar dringender leek te maken. Een oom van me, die mijn vader kwam helpen om in de bescheiden villa die mijn grootvader in 1930 had laten bouwen enkele vermolmde planken van de oude parketvloer in de voorkamer te vervangen, vond in de kruipkelder onder de salon, helemaal aan het donkerste uiteinde, in het stof een grafsteen. Hij riep mijn vader erbij, de twee mannen kropen op handen en voeten tot bij de bewuste steen en lichtten zich bij met een zaklamp. Het was de grafsteen van de moeder van mijn grootvader. Verdomd, hier heeft hij hem dus verstopt! hoorde ik mijn vader zeggen. Ze sjouwden de zware steen tot bij het

luik en tilden hem op. Ook hier drong de ware toedracht niet tot me door, mijn grootvader was toen al een tiental jaren dood en ik zag niet in waarom iemand een grafsteen zo diep in een kruipkelder zou verbergen, er blijktbaar vast van overtuigd dat die nooit meer het daglicht zou zien. Weer jaren later zag ik dat mijn vader de steen met zware metalen klemmen op een inmiddels met klimop overgroeide tuinmuur had opgehangen, ongeveer een meter boven de grond, achter de oude garage waar hij vroeger zijn auto stalde. Ik las toen voor het eerst met aandacht wat er stond:

BID VOOR DE ZIEL VAN
 CELINA ANDRIES
 GEB. 9-8-1868
 OVERL. 20-9-1931
 WEDUWE VAN
 FRANCISCUS MARTIEN
 ECHTGENOTE VAN
 HENRI DE PAUW

*

Voor mij liggen de twee cahiers. Het eerste is klein en dik, het heeft aan de zijkant roodgeverfde bladzijden. Het omslag is van lichtgrijs linnen, als had het een jasje van vooroorlogs tweed aangemeten gekregen. Het tweede cahier is groter, bijna A4-formaat, en heeft een ouderwets gemarmerd kartonnen omslag, een beetje zoals het *faux marbre* dat hij zelf zo graag op muren aanbracht. In het eerste schrift heeft hij zijn herinneringen neergeschreven aan zijn armoedige jeugd in Gent voor 1900, en een deel van zijn ervaringen in de Eerste Wereldoorlog.

Hij was tweeënzeventig toen hij aan dit eerste schrift begon – de datum is 20 mei 1963 – wellicht om dan toch nog aan iemand te kunnen vertellen wat zijn leven had misvormd, want zijn huisgenoten en familieleden waren zijn verhalen beu en scheepten hem af met een ‘dat heb je al vaak verteld’, ‘ik ben moe, ik ga slapen’ of ‘ik moet nu weg’. Zijn vrouw Gabrielle was op dat moment vijf jaar overleden; op een of andere manier heeft hij door te schrijven zijn rouwperiode afgerond. Zijn standvastige handschrift evolueert in dit eerste schrift haast niet; meestal met nachtblauwe inkt schrijvend, rijgt hij de verhalen op een goeddelijke manier aan elkaar, met een overvloed aan herinneringen uit die dagen in een grijze provinciestad – ik zie zijn Waterman-vulpen nog voor me liggen op het kleine, negentiende-eeuwse kaptafeltje dat hij met grillige houtmotieven had beschilderd in de hoop dat het zo een beetje op een antiek meubel leek. Het oorspronkelijke marmeren blad moet ooit gebroken zijn; de onhandig opgebrachte houten plank is net iets te krap. Aan deze kleine kaptafel heeft hij jaren zitten schrijven, hoewel ze te hoog is en je er ongemakkelijk aan zit. Het tafeltje, waarvan de eenvoudige lade met bonte vegen olieverb is besmeurd, staat hier achter me, in de kamer waar ik schrijf; ik bewaar er nog steeds de twee cahiers in. Het tweede schrift, waaraan hij begonnen was omdat hij bleek te betreuren zo uitgebreid over zijn jeugd in vernederende armoede te hebben geschreven, opent met de verklaring dat hij te veel *petite histoire* heeft meegegeven

aan zijn eerste cahier, en dat hij alles opnieuw moet beginnen, maar nu alleen maar oorlogsherinneringen. Bovendien was het eerste schrift vol toen hij nog maar halverwege het jaar 1916 was.

Hij schrijft: *Mijn dagboek over den oorlog 1914-1918 is voor meer dan den helft beschreven met saaie vertelling over kinderjaren en veel onbelangrijke bladzijden. Wat ik nu schrijf is enkel over den oorlog, waar en oprecht, niet als huldiging. Zo helpe mij God. Enkel mijn belevenissen. Mijn verschrikking.*

Dus vatte hij een aantal reeds vertelde verhalen samen, er hier en daar nieuwe details aan toevoegend, om dan verder te gaan tot 1919. Dit tweede schrift bevat een aantal van de traumatische scènes in de IJzervlakte, de details over zijn verwondingen, zijn herstelperiodes in Engeland, de voor hem zo belangrijke ontdekking van het fresco in Liverpool; na 1916, het jaar waarin hij voor de tweede keer werd neergeschoten, wordt hij beknopter, omdat het beschrijven van het groezelige leven in de loopgraven niet eindeloos herhaald kan worden, het met de hand doodknippen van ratten die worden geroosterd boven een vuurtje in de nacht, het krijsen van verminkte makkers, het met bloedende handen hannesen met rollen prikkeldraad in de modder, het ratelen van machinegeweevuur, het knetteren van kartetesen en het opspatten van aarde en uiteengereten ledematen. Maar hij blijft dan wel weer langer stilstaan bij zijn derde verblijf in Engeland, namelijk in Windermere in het Lake District. In de laatste bladzijden van dit tweede schrift, waar hij tot de dramatische gebeurtenis komt die hem een jaar na de oorlog, tijdens de epidemie van de Spaanse griep in 1919 trof, desintegreert het handschrift. De discipline lijkt hem te verlaten, maar in wat hij vertelt blijft hij opvallend gereserveerd. De regels lopen nu schuin over het blad, hellend van links naar rechts; soms hervat hij zijn oude, regelmatige handschrift, soms gaat alles slingeren. Hij moet ver in de tachtig geweest zijn toen hij moeizaam de laatste bladzijden neerkrabbelde. Hij schreef toen met balpenen van wisselende kleur en zijn gezichtsvermogen was aan-